

Budapesti levél a cenzúráról

Kedves Barátom!

Ígéretemhez híven, olyan megjegyzéseket fűzök a két angol ünnepélyes társalgásához, amelyek hazai összefüggésekbe illesztik a cenzúra kérdéseit. Azt akarom érzékeltetni, hogy Kelet-Európában nem így fest a dolog; máshol húzódnak meg a frontvonalak, más az egyes álláspontok politikai realitása.

*

Valahogy mindjárt a « Mi a cenzúra? » kérdéssel zavarban vagyok. A beszélgetés magyar olvasói közül sokan gondolhatják, hogy a cenzúráról és a szólásszabadságról való elmélkedéseknek nálunk aligha lehet gyakorlati jelentősége. Mások szerint egyenesen káros elvi vitát folytatni az

Részletek, rövidítve.

A « levél » Stuart Hampshire és Louis Blom-Cooper Censorship? címen az Index on Censorship 1977. évi 4. számában megjelent beszélgetéshez fűz reflexiókat; a beszélgetés magyar fordításával együtt terjed.

KROKOVAY Zsolt (1946) — filozófus. A brit politikai filozófia történetét tanulmányozza.

ilyen korlátok jogosságáról. A szép klasszikus téma felvetését megint mások egyszerűen amatőr utópizmusnak minősíthetik, aminek egyetlen politikai realitása a vitával járó veszély.

Leckét vegyünk az erkölcsi fogalmak és érvek elemzéséből? Mi az igazi cenzúra, mi szólna egy ideális társadalomban egy ilyen általános korlátozás mellett és ellen? Érdemes-e nekünk a politikai demokrácia erényeiről vitatkozni? Akármit gondolunk a demokratikus eszmények nyugati megvalósulásáról, egészen biztos, hogy Magyarországon nem reális alternatíva az ellenőrzés és a képviselőlet Hampshire és Blom-Cooper által festett rendszere.

*

Ha valaki nem tudná: Magyarországon nincs cenzúra. Így hát nincsenek áldásos cenzori intézkedések, amelyeket szembeállíthatnánk a jogtalan elhallgattatás példáival; a cenzúra *jogi értelemben* ismeretlen intézmény a hetvenes évek Magyarországon (szemben például Lengyelországgal).

« A burzsoá államokban — fejtegeti a magyar szólás- és sajtószabadság sajátos értelméről írott összefoglalásában Ficzere Lajos — az engedélyezési rendszer a sajtórendészeti szervek hatáskörébe eső ellenőrzési tevékenység, amely végső soron a kiadandó sajtótermék *politikai szempontból való felülvizsgálásának* egyik eszköze. (...) Ezzel szemben mindenekelőtt rá kell mutatni arra, hogy *engedélyezési rendszerünk nem jelent sem rendészeti jellegű előzetes ellenőrzést, még inkább nem előzetes cenzúrát.* » Mint mondja, « az „engedélyezési aktus” általában... *szervező jellegű* tevékenységet takar ». (*Az állampolgárok jogai és kötelességei*. Budapest, 1965. 450. old. A jellegzetes kifejezések kiemelve.)

Két engedélyezési szervet említ, amelyek működése párhuzamba állítható az oxfordi filozófus és a londoni jogász példáival. A Kormány Tájékoztatási Hivatala adja például a külföldi lapok belföldi terjesztésére az engedélyt; a Kulturális Minisztériumon belül működő Kiadói Főigazgatóság dönti el a legtöbb hazai sajtótermékről, hogy terjeszthető-e. Sajtótermékeknek minősülnek a rölapok, a

grafikai rajzos kiadványok, a zeneművek és a filmek is, illetve a hanglemezek, a magnetofonkészülékkel vagy más készülékkel sokszorosított iratok, ábrák, kották. Tehát bizonyos koreográfiák és hirdetések talán igen, a baráti levelek — remélem — nem.

Az ismertetés kitér az engedélyezési rendszert szabályozó « sajtójogi felelősségi rendszerre ». Enyhébb szabálysértések államigazgatási, jogi és munkajogi felelősségre vonással járnak, súlyosabb tartalmi és formai kihágásokért büntetőjogi a felelősségre vonás. A formai vétség legjobb példája a sajtóra vonatkozó szabályok közbiztonságot fenyegető megsértése, mondjuk sajtótermék engedély nélküli terjesztésével. Ficzeré Lajos azután felsorolja a fontosabb *tartalmi sajtóbüntetteket*. « Ezek főleg az izgatás, a háborús uszítás, hatósági vagy hivatalos személy megsértése, izgatás törvény vagy hatósági rendelkezés ellen, rémhírterjesztés, rágalmazás, becsületsértés, halott emberek emlékének meggyalázása. » (Uo., 455. old.)

Egy másféle hanghordozással, *szociológiai értelemben* azt mondhatjuk, hogy Ficzeré Lajos téved, mert van itt cenzúra éppen elég. Ha azt mondjuk, hogy a cenzúra a képzelet és a gondolat szabad kifejezésének mintegy általános korlátozása, akkor azt látjuk, hogy a kiadói és szerkesztői döntések minden szintjén fontos szerepe van a cenzúrának, s általában mindenütt, ahol a közlésre és a tájékoztatásra engedélyt kell kérnünk és kapnunk.

A cenzúrázás specializált szerepkörre tétele mindenekelőtt azt jelenti, hogy olyan *általános* tilalmak vannak lefektetve és nyilvánosságra hozva, amelyek megsértése az előzetes megakadályozást is jogossá teszi. Noha az előbb felsorolt tilalmak ilyenek, s érdemes lenne egyszer megvizsgálni megfogalmazásukat és alkalmazásaikat, mindenki, aki itt él, tudhatja: általában *nem ezekért* a formális és nyilvános szabályokért kifogásolják nálunk — ha nem is az « egyszerű állampolgárok » — tudósok, művészek és más értelmiségiek a cenzúrát.

Az érintettek korántsem arra ügyelnek, hogy ne izgassanak, ne rágalmazzanak, ne uszítsanak. Kevesebbről van szó. A költő megérzi, hogy már valamelyik ártatlannak

látszó jelzője veszélyeztetheti életművének további gyarapítását; a regényíró alaposan megválogatja az epizódok kellékeit és a hősök jellemvonásait, nehogy az egészre ráüssék a valóságtól való elrugaszkodás bélyegét; a reklámgrafikus megtanulja, hogy tényleg nincsenek pártatlan színek és formák; a jó orrú rendező tudni fogja, hogy hol válna megengedhetetlenül pesszimistává a jelenet atmoszférája, stb. Jelzőkről, színekről, optimizmusról és hőstípusról természetesen nem beszél a törvény. A szociológus ügyel arra, hogy statisztikái és összegezõ állításai egy « közép szintű » társadalomelmélet illetékességi körébe tartozzanak, azaz ne bolygassanak elvi alapkérdéseket; az orvosoknak nem tilos megvitatni « etikájuk » társadalmi és gazdasági összefüggéseit, de úgy kell vitatkozniuk, hogy azért maradjon valami pozitív tanulság; a nyelvtanár az egyik gimnáziumban nagylelkû engedélyt kap egy nyugatról származó didaktikai segédanyag felhasználására, csak azt ne higgye, hogy ezt automatikusan megteheti egy másik középiskolában is; az elévülhetetlen érdemeket szerzett közgazdász professzor takarékosabban bánhat az elméleti közgazdaságtan nyugati művelõinek ostorozásával, mint tanársegédje, akinél ez meggondolatlan aránytalanságnak minősülne. S folytathatnám a sort; a politikai élet és a kultúra minden területén valahogy így néz ki a helyzet. Még a kollégiumi faliújságok szerkesztésénél is, ahol pedig legalább annyiszor rápirítanak a « cenzorokra », mint az éretlen renitenskedõkre.

Nem kísérletezem tovább e gyakorlat részletezésével; nem az iskolában tanultakon, nem a közismert tilalmakon múlik a dolog. *A határok homályosak s ideiglenesek, minden területen vannak « helyi szakmai finomságok » mindannyian — cenzorok és nem-cenzorok — jogilag sehol meg nem fogalmazott követelmények fölött alkudozunk, « kísérletezünk » — ahogy az ideológus mondaná. A küszködés érdemeket szül, az érdem pedig reményt...*

*

Lássuk akkor a magyar szólásszabadság és cenzúrázás jellegzetes vonásait. *A törvényes állami cenzúra és a monopóliumból eredõ megakadályozó hatalom között*

itt nem tudunk különbséget tenni, bár a kettő valóban nem egészen ugyanaz. Persze a politikai és kulturális élet irányításában korántsem ideológiai okokból fonódik össze a cenzúrázás a szerkesztéssel. Minthogy összefonódik, az is felügyelet alá tartozik, ami pedig ízlés dolga. Ezzel a *politikai és másféle cenzúra* közötti megkülönböztetés is elesik.

A « liberalizálás » vívmányaira hivatkozó magyar « haladó értelmiség » reményei szorosán kapcsolódnak e két jellegzetességhez. Miután a nem mindenütt egyformán hatékony mechanizmus ideológiai alátámasztása *nyíltan paternalista*, az emberek egy része tanácsosnak látja elfogadni, hogy « apu mindent jobban tud ». *Az atyai türelembe vetett bizalmuk azon alapul, hogy leszűkíthetőnek tartják az „állami gondozást” azok kiművelésére, akik erre szerintük is rászorulnak.* Egy balatoni emléktárgy ugyanúgy betiltható, mint egy pornográf kártya — képzeljük el mindkettőt a lehető legízléstelenebbnek —, mert az ilyesmi « sérti a dolgozók valódi érdekeit ». A paternalista ideológia mindig jogot ad a hatóságoknak a lelkiismeretlen kereskedők megleckéztetésére; senki se mondhatja, hogy ez ízlés dolga.

A hallgatólagosan elfogadott Nagy Taktika lényege tehát az, hogy *az állami tisztviselőket támogatni kell jogos pedagógiai buzgalmukban, valahányszor csak szétcsapnak a bővlik piacán, ugyanakkor be kell láttatni a jó szóra hajló hivatalnokokkal, hogy egy művészeti (« esztétikai ») kérdés eldöntése vagy egy közgazdaságtani vita lebonyolítása egészen más lapra tartozik.*

Az elgondolás tetszetős, hiszen leszámítva néhány túlzottan hivatásába merülő szociológust és filozófust, szinte minden vonalon elkerülhetővé vált a szerzők nyílt megfenyítése. A hatvanas évek óta úgy tűnik, hogy a laza szabályok mellett az állam sok politikai ügyet is eltakarított az alkudozások útjából; a « szakmai érintettek » egy része kifejezetten felszólítást is kapott az együttműködésre. A pillanatnyi szempontok és határok ma már gyakran feltételezik ezt az újfajta politikai közreműködést, s azok is számíthatnak a kulturális értelmiség befolyására, akik azért nem látszottak ennyire megbízhatónak.

Ki vitatkozna akkor giccseken, krimiken és hasonlókon? Ha a népműlő elvtársaktól semmi sem idegen, ami emberi, akkor az igazi kulturális haladás harcosai okosabban teszik, ha szívvel-lélekkel felsorakoznak a « tömegkultúra » ízléstelenségeit időnként megtorló hatóságok mellé. *Ne legyenek lefektetett szabályok, s akkor szinte minden értelmesen védhető tudományos és esztétikai vállalkozás előtt megnyílnak — előbb-utóbb — a kapuk...*

És meg is nyíltak! — teszik hozzá gyakran a kapuk alatt suttogó reformerek. Nos, vívmány az is, hogy ma már minden magyar kezébe veheti Samuel Beckett drámáinak kötetét, s egészen biztos, hogy ennél komolyabb eredmények is vannak. A következtetés azonban téves. A « liberalizálódáshoz » ennek az antiliberális kalkulációnak sokkal kevesebb a köze, mint képzelik. A « tömegek nevelésének » tényleges gyakorlatát ugyanis egyáltalán nem vehetik saját kezükbe e bátor realisták; *a cenzúrát nem lehet a « tömegek » nevelésére korlátozni.* A kulturális miniszter nemrég nyilatkozott ezekről a kérdésekről a rádióban; a nyilatkozat a *Kritika* októberi számában olvasható. Figyelmébe ajánlom mindenkinek, aki ilyen politikai illúziókban ringatja magát.

*

A fordításban bemutatott vita konklúziója az, hogy kétféle cenzúra igazolható. Egy jól működő képviseleti demokrácia alapján az államélet bizonyos területein (külügy, hadügy, fontos gazdasági döntések, stb.) indokolt a szolgálati titoktartás, bár elvileg a speciális rendszabály indokoltsága utólag — miután elhárultak az akadályok — mindig ellenőrizhető. A másik elfogadható cenzúra peres úton történő beavatkozás, amely jogorvoslást biztosít azoknak, akiket valamilyen információ közlése sért. Ebben az értelemben tehát nem felfogás és ízlés dolga a gondolatnak és a képzeletnek az a kifejezése, ami másoknak bizonyíthatóan kárt okoz. « Egy közönséges állampolgárnak a bírósághoz kell fordulnia, s a változásnak a bíróság döntése nyomán kell életbe lépnie. » Ehhez az

elképzeléshez mindössze azt a megjegyzést fűzném, hogy a magam részéről kívánatosnak tartom az igazság « szabad, nyílt piacon » történő kiharcolását, csak egyszerűen nem hiszem, hogy a *formálisan egyenlő lehetőségek* valóban egyenlő szabadságjogokat teremtenének minden « közönséges állampolgár számára », azaz szegény és gazdag számára. Lehet ezt cifrázni, de ez a klasszikus liberális elképzeléssel a legnagyobb baj.

Itt azonban megállnék. Nem mondanám, hogy egy tökéletlen formális politikai demokrácia, egy komoly gazdasági és kulturális egyenlőtlenségekre épülő szólásszabadság *egyszerűen semmi*. A nyílt diszkriminációnál, a törvényes jogok hiányánál és az ellentmondást elvileg sem tűrő önkénynél mindenképpen több. A szólásszabadságot nem valamiféle idealista álomnak kell tekintenünk, amely éjszakára megszabadít a nappal cenzúráitól. Egy viszonylagos, a Kelet-Európában ismertnél teljesebb szólásszabadság nagyon is reális lehetőség, még akkor is, ha elfogadjunk egy olyan szocialista érvelést, hogy a gazdasági és kulturális egyenlőtlenségek csökkentése tenné csak elfogadhatóbbá a « közönséges állampolgár » fogalmát, a demokratikus társadalom eszményét.

Úgy gondolom, hogy Magyarországon a paternalizmus ellenőrizhetetlen felelősség-mitológiájának az elvileg ellenőrizhető és nyíltan bizonyos érdekeket képviselő állami preferencia-rendszer az alternatívája. Tehát a törvényesen megalapozott hatósági cenzúrát a politikai demokrácia egyik lehetséges biztosítékának tekintem. Durván szólva olyan cenzúrának, amely nem lényeglátásra hivatkozik.

Legalább három ilyen kiegészítő megjegyzés kívánkozik ehhez. Először is azt mondanám, hogy logikailag természetesen elképzelhető, hogy a mérce tisztázása látványosan véget vetne a liberalizálási tendenciáknak. Akit csak távolról is megérintett a tudományos társadalomkutatás szelleme, az bizonyára tudni fogja, hogy ez a történelemben egészen valószínűtlen fejlemény lenne. Egy cenzúra-törvény nem veheti semmibe « merő előrelátásból » azt, amit *de facto* megtehetünk. Arról nem is beszélve, hogy azok a « haladó gondolkodású » emberek, akik ma készek

együttműködni a hallgatólagos követelményrendszer kialakításában, nyilván azon lennének, hogy egy elég « liberális » jogi keret szülessen.

Másodszor nem akarom magamévá tenni az ellenkező irányú, de ugyanolyan naív gondolatot, hogy egy formális demokratikus intézmény mintegy kiszakítaná társadalmunkat a szégyenletesen ésszerűtlen társadalmi egyenlőtlenségek, az erénynek nevezett mázli és ügyeskedés világából. Aki ismeri a visszautasított lengyel kéziratok gyűjteményéhez írt Baranczak-esszét (Zapis I.), az rögtön a lengyel példára fog gondolni: van cenzor, és mégis ugyanúgy folyik minden szinten a felelősség körüli huzavona, mert a cenzor csak fenyegetőzik az általa alkalmazandó kritériumokkal. Az pedig külön kérdés, hogy miként lehet a cenzort ellenőrizni. Az következik mindebből, hogy egy ellenőrizhető és meglehetősen liberális cenzúránál sokkal több kellene ahhoz, hogy egy jobb társadalom megszülessen.

Végül harmadszor, csupán amellet érvelek, hogy egy ilyen alternatíva ésszerű volna. Nem tudom megmondani, hogy milyen erők állhatnak Magyarországon egy ilyen alternatíva mellett. Tudatlanságom egyik oka a hagyományos demokratikus politikai eszmék körül található zűrzavar. *Valóban problematikusak-e a demokratikus reformok, s ha igen, mennyire?* Hampshire és Blom-Cooper vitája alkalmat adhat rá, hogy átgondoljuk az elnyomás ellen tiltakozók demokratikus eszményeit.

1977. november